

SÖZLÜ KÜLTÜR PARADİGMASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mehmet Emin BARS*

Öz: Halk bilimi ürünleri sözlü, yazılı ve elektronik olmak üzere üç farklı kültür ortamında yaratılıp yaşatılmaktadır. Bir ürünün meydana geldiği kültür ortamı onun yapısını, içeriğini, işlevini doğrudan etkiler. Bu bakımdan bir ürünün doğru biçimde anlaşılıp değerlendirilmesi için öncelikle yaratım ortamı bilinmelidir. Her kültür ortamı bir paradigmaya dayanır. Bir ürünün yaratım ve aktarım koşulları dayandığı temel paradigmaya göre şekillenir. Bir ürünün dayandığı kültür paradigmasının bilinmesi ürünlerin yaratım, üretim, aktarım, değişim koşullarının bilinmesine ve buna göre sağlıklı incelemelerin yapılmasına olanak sağlar. Bu çalışmada sözlü kültürün dayandığı temel paradigma belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışma bir araştırma niteliğinden çok derleme özelliği taşımaktadır. Başta Walter J. Ong olmak üzere Jan Assmann, Paul Connerton, Claude Levi-Strauss, Marshall McLuhan, Neil Postman, Barry Sanders gibi araştırmacıların sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarına dair düşüncelerine dayanılarak sözlü kültür ortamının temel nitelikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan çalışma yeni bir şeyler söylemek iddiasında değildir. Sözlü kültür paradigması ile ilgili düşünceleri bir araya getiren bu çalışma okumama, okuduğunu doğru anlamama, elektronik dünyada kaybolma, şiddetin artışı gibi bugün yazılı ve elektronik kültür ortamlarında ortaya çıkan pek çok problemin çözümü üzerinde yeniden düşünmemizi sağlayacaktır. Çünkü sözlü kültür sürecinin bilinmemesi/yaşanmaması diğer kültür ortamlarında da çeşitli sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bir toplumun okuryazarlığı benimsemesi, teknolojik kültür unsurlarını anlaması ve bunları etkin ve verimli şekilde kullanabilmesi sözlü geleneği sağlıklı biçimde yaşamasına bağlıdır. Sonuç olarak yazılı ve elektronik kültür ortamındaki bazı sorunların çözümünde sözlü kültür geleneğinden yararlanılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Sözlü kültür, paradigma, bellek, toplumsal kimlik.

* Prof. Dr., Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. me-bars@bingol.edu.tr
Orcid: 0000-0001-6972-6860
DOI: 10.53440/bad.1700174
Makale Türü: Derleme Makalesi
(Makale Gönderim Tarihi: 15.05.2025-Makale Kabul Tarihi: 27.05.2025)
Atıf Bilgisi: Bars, M. E. (2025). Sözlü Kültür Paradigması Üzerine Bir Değerlendirme. Bingöl Araştırmaları Dergisi (22), s. 49-72.

AN EVALUATION ON THE ORAL CULTURE PARADIGM

Abstract: Folklore products are created and kept alive in three different cultural environments: oral, written and electronic. The cultural environment in which a product is created directly affects its structure, content and function. In this respect, in order to correctly understand and evaluate a product, the creation environment must first be known. Every cultural environment is based on a paradigm. The conditions for the creation and transmission of a product are shaped by the basic paradigm on which it is based. Knowing the cultural paradigm on which a product is based enables the creation, production, transfer and change conditions of the products to be known and healthy investigations to be made accordingly. In this study, an attempt was made to determine the basic paradigm on which oral culture is based. This study is more of a compilation than a research study. An attempt was made to determine the basic characteristics of the oral culture environment based on the thoughts of researchers such as Walter J. Ong, Jan Assmann, Paul Connerton, Claude Levi-Strauss, Marshall McLuhan, Neil Postman, Barry Sanders on oral, written and electronic cultural environments. In this respect, the study does not claim to say anything new. This study, which brings together thoughts on the oral culture paradigm, will enable us to rethink the solutions to many problems that occur in written and electronic culture environments today, such as not reading, not understanding what is read correctly, getting lost in the electronic world, and the rise of violence. Because not knowing/not experiencing the oral culture process causes various problems to arise in other cultural environments. A society's adoption of literacy, understanding of technological culture elements, and using them effectively and efficiently depends on living the oral tradition in a healthy way. As a result, oral culture tradition should be used in solving some problems in the written and electronic cultural environment.

Key Words: Oral culture, paradigm, memory, social identity.

GİRİŞ

Her kültür ortamının kendisine özgü yaratım ve aktarım şartları vardır. Dünyadaki hızlı değişim ve gelişimlere bağlı olarak ortaya çıkan her yeni kültür ortamı, eski yaşam ve düşünce biçimlerinin ürünü olan kültür ortamlarının etkinlik alanlarını daraltmıştır. Farklı kültür ortamları birbirlerini karşılıklı biçimde etkilemektedir. Bu bakımdan sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarının birbirlerini nasıl etkiledikleri, toplumsal düşünce ve davranışları nasıl şekillendirdikleri, kendi aralarındaki etkileşimin boyutları tartışılmaya devam etmektedir.

Bu çalışmada sözlü kültürün dayandığı temel paradigma üzerinde durulmuştur. Çalışma bir derleme makalesidir. Veri toplama tekniklerinden “belgesel kaynak taraması”nın¹ (doküman incelemesi) bir türü olan “literatür taraması” olarak da bilinen “genel tarama” yöntemiyle konu ile ilgili bilgiler toplanmıştır. Başta Walter J. Ong olmak üzere Jan Assmann, Paul Connerton, Claude Levi-Strauss, Marshall McLuhan, Neil Postman, Barry Sanders gibi araştırmacıların sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarına dair düşüncelerine dayanılarak sözlü kültür ortamının temel nitelikleri tespit edilme-ye çalışılmıştır. Sözlü kültürün okuma yazma bilmeyen toplumlardaki temel nitelikleri, yaşadığı değişim ve dönüşüm hakkında bilgi verilmiştir. Sanders, sözellik ile okuryazarlık arasındaki ilişkileri değerlendirdiği ve gerçek okuryazarlığın ancak sağlam sözel kültüre sahip toplumlarda görülebileceğini ifade ettiği *Öküz’ün A’sı* adlı eserinin giriş bölümünde şunları söyler: “Okuryazarlığa geçen her insan ya da topluluk, öncelikle sözlü dünyanın içinde bir okuma yazma temeli oluşturur. Sözellik okuryazarlığı destekler, onu şekillendirmek için gerekli itici gücü sağlar” (2020, s. 11). Buna göre bir toplumun okuryazarlığı benimsemesindeki başarısı sözlü gelenekteki gelişimine bağlıdır. Kültür ortamlarının ilki olan sözlü kültür, kendinden sonra meydana gelen yeni kültür ortamlarının benimsenmesini ve gelişmesini doğrudan etkiler. Bundan dolayı yazılı ve elektronik kültür ortamlarında meydana gelen problemlerin nedenleri ve bunların çözümü için başvurulacak yollardan biri toplumların sözlü kültür ile ilgili bağlarının gücünü anlamaktır. Yazılı ve

1 Belgesel kaynak taraması bir konuyla ilgili her türlü kayıt ve belgelerin bulunması, incelenmesi, yorumlanması ve değerlendirilmesi suretiyle yapılan veri toplama tekniğidir (Daşdemir, 2021, s. 101-102; Şahin, 2022, s. 173-174).

elektronik kültürleri anlamak için sözlü kültürün temel paradigmasını bilmek gerekir.

Sözlü kültür yazı öncesinde insan yaşamını yönlendiren tek kültür olmuştur. Yazının ortaya çıkışıyla etkinlik alanı daralan, son yüzyılda elektronik dünyadaki gelişmelerle yeni bir boyut kazanan sözlü kültür, yeni kültür araçlarıyla birlikte varlığını sürdürmektedir. Yazılı ve elektronik kültür ortamları, sözlü kültürde derin dönüşümler meydana getirmiştir. Bir ürün yaratıldığı kültür ortamından bağımsız değildir. Kültür ortamları ürünlerin üreticileri ve tüketicileri ile birlikte yapı, içerik ve işlevlerini de biçimlendirir. Bu bakımdan bugün ve geçmişte yaratılan halk bilimi ürünlerinin doğru biçimde değerlendirilmesi öncelikle bu ürünlerin yaratım ortamlarının bilinmesine bağlıdır. Sözlü kültürün psikodinamik nitelikleri halk biliminin araştırma ve incelemelerinde elde edilecek sonuçları doğrudan etkilemektedir. Sözlü kültür ortamının temel dinamiklerinin bilinmesi halk biliminin gelişimini sürdüreceği yönü belirleyecektir.

Günümüzde okumama, okuduğunu doğru anlamama, elektronik dünyada kaybolan insanlar, şiddetin yükselmesi sıkça duyduğumuz sorunlardır. Sanders'ın sözellik ile okuryazarlık arasında paralellik kurduğu ve sözellik ile okuryazarlığın dışına itilmiş gençlerde şiddetin kendilerini gerçekleştirme aracı olarak kullanıldığı düşüncesi üzerine kurguladığı eseri (2020), dikkatleri bu sorunlarla birlikte tekrar sözlü kültüre çevirmiştir. Sözlü kültür mutlaka yaşanması gereken bir süreçtir. Bu sürecin doğal biçimde yaşanmaması diğer kültür ortamlarında da çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Ünlü iletişimci McLuhan bir kültürde ortaya çıkan bir teknolojinin bir duyuya üstünlük verdiğinde bütün duyular arasındaki oranın değiştiğini söyler. Duyular arasında sürekli bir etkileşim vardır. Bir duyu yüksek bir yoğunluk düzeyine çıkarsa öteki duyular üzerinde bir etkide bulunur (McLuhan, 2022, s. 38). Bu bakımdan işitsel öğelere dayalı sözlü dünya ile görsel öğelere dayalı yazılı dünya birbirinden çok farklıdır. Sözlü kültür paradigmasının bilinmesi yazılı ve elektronik kültür ortamlarının da daha iyi anlaşılmasını sağlayacak, yeni kültürel dünyaların daha sağlıklı biçimde yaşanmasını kolaylaştıracaktır.

1. SÖZLÜ KÜLTÜRÜN TEMEL NİTELİKLERİ

Her kültür kendisine özgü sosyal koşullara ve onu ayakta tutacak epistemolojiye sahiptir. Kültür ortamlarının sahip oldukları paradigmların belirlenmesi halk biliminde çeşitli sorunların çözümünü kolaylaştıracaktır. Örneğin sözlü gelenek ürünlerinin yazılı veya elektronik kültür ortamına aktarıldığında hangi kültür ortamının ürünü olarak kabul edilmesi ve nasıl incelenmesi gerektiği tartışılan konulardan biridir. Bir ürünün elde yalnızca yazma nüshasının bulunması, bunların sözlü niteliğinin göz ardı edilmesi, yazma nüshaların metinsel niteliklerine odaklanması ve metinsel onarım çalışmalarına girilmesi (Aksoy Sheridan, 2008, s. 22) gibi nedenler bu sorunun çözülmesini güçleştirmektedir. Sözlü kültür çalışmalarında “[sözlü geleneğin] halk edebiyatı ürünlerini nasıl biçimlendirdiği, nasıl aktardığı ve aktarırken nasıl dönüştürdüğü” (Aksoy Sheridan, 2011, s. 71) önem taşır. Bir ürün hangi kültür ortamında meydana gelmişse onun oluşum koşullarına göre incelenmelidir. Her ürün yaratıldığı kültür ortamının malıdır. Ürünlerin bağlı olduğu kültür ortamlarının tespitinde üretici-tüketici, yaratım, aktarım, değişim şartlarına (bağlamına) bakılmalıdır.

Benzer biçimde sözlü gelenekte yetişen az çok okuma yazma öğrenen kişiler tarafından tutulan defterler olan cönklerin içindeki ürünlerin sözlü geleneğe mi yoksa yazılı geleneğe mi ait oldukları sorusu da sözlü ile yazılı kültür paradigmları üzerinden yapılacak değerlendirmelerle çözülebilecek bir konudur. Cönkler “sözlü geleneğe ait ürünlerin içinde yer aldığı en önemli yazılı kaynaklar” olarak kabul edilmektedir. Yazılı kültüre ait olan ve okuma yazma bilenlerin şiir kaynağı olarak divanlar yazılı kültürün, okuma yazmayı yeni veya az bilenlerin akıllarında kalan ürünleri aktardığı cönkler ise sözlü geleneğin hafıza mekânlarıdır (Erdal, 2016, s. 53). Cönkler yazılı metinler olmalarına rağmen sözlü kültür anlayışı ile oluşturulmuştur. Cönkleri yazan kişiler çoğunlukla edebiyat ürünlerine merakı olan, sanatçı kimliğe sahip olmayan, yüksek eğitim almayan halktan kişilerdir. Bu sebeple Gün’ün ifade ettiği gibi cönkler, okunması zor bir imlayla yazılabildiği gibi içerisinde pek çok imla hatasını da barındırabilir (2022, s. 1247). Cönklerdeki ürünlerin sözlü gelenekte yaratılması, yaratıcılarının ve yazıya aktarıcılarının sözlü kültürde yetişmesi bu eserleri sözlü kültür anlayışıyla incelemeyi zorunlu kılar. Duyamaz (2016, s. 18), cönklerin yazının ruhundan ortaya çıkmadığını, malzemelerin çok büyük bir kısmının “birincil sözlü kültür” döneminde üretildiğini,

ancak “ikincil sözlü kültür” döneminde unutulma kaygısıyla yazılı hâle getirildiğini ifade ederken bu ürünlerin sözlü olma niteliğine vurgu yapar ve bu durumu “sözün yazılaşması” şeklinde adlandırır. Sözlü kültürün temel paradigmanın bilinmesi benzer sorunların çözümüne katkı sağlayacaktır.

1.1. Sözlü Kültür ve Sözel Kültür

Sözlü kültür insanların konuşma/söz söyleme niteliğine bağlı olarak tarihin ilk dönemlerinden itibaren var olmuştur. Düzgün (2022, s. 2-4) yüz yüze yapılan sözlü kültürün yanı sıra yazı ve elektronik cihazlarla da sözün aktarıldığından, her durumda söz ile üretilen kültürün “sözlü kültür” olduğunu belirtir ve Ong tarafında “birincil ve ikincil sözlü kültür” olarak adlandırılan kültür yaratım ve aktarım ortamlarını “yüz yüze sözlü kültür ortamı”, “elektronik sözlü kültür ortamı”; yazılı kültürleri de “fiziki yazılı kültür ortamı”, “elektronik yazılı kültür ortamı” şeklinde adlandırır. Düzgün’e göre “cihaz aracılığıyla ve mesafeleri ortadan kaldıran bir fırsatın sunulmasıyla sözlü kültür devam etmektedir” (2022, s. 3). Ancak burada “sözlü” ve “sözel” kavramlarının farklı anlamlar içerdiği unutulmamalıdır. Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde sözlü kelimesi “sözle, konuşma biçiminde yapılan; şifahi, oral, yazılı karşısı”; sözel kelimesi ise “sözle ilgili, söze dayanan” (URL-1) şeklinde tanımlanır. Bu açıklamalara göre yazılı ve elektronik cihazlarla sözün aktarılma olayını “sözel” terimiyle karşılamak daha uygun görülmektedir. Sözlü terimi konuşma ile aktarılan söylemleri içerir. Bu anlamda sözel terimi kelimelerle/sözlerle her türlü mekândaki bilgi aktarımını, sözlü terimi ise herhangi bir araç olmadan, yüz yüze yapılan konuşmaları kapsar. Sözlü ve sözel kavramları ışığında “yüz yüze sözlü kültür ortamı” ile “elektronik sözlü kültür ortamı” adlandırılmaları üzerinde -konuşmaya dayalı olmayan elektronik iletişim şekillerinde- bir daha düşünmek önem arz etmektedir.

Elektronik kültürün yerine kullanılan “ikincil sözlü kültür” kavramı Ong’un (2012) kullanımından sonra yaygınlık kazanmıştır. Ancak Sanders’a göre “ikincil sözlü kültür” olarak adlandırılan elektronik kültür sözellikten uzaktır. Sanders elektronik iletişim araçlarını, radyoyu, televizyonu konuşmanın temel kurallarına uymadıkları, ambalajlanmış iletileri sundukları, gerçeklik yanılsamasını oluşturdukları, rutinleşmiş olayları aktardıkları gibi gerekçelerle sözellikten uzak olduklarını düşünür (2020, s. 49). Elektronik kültür sözlü kültürün tersine insanı gerçeklikten uzaklaştırır, yeni bir gerçeklik/sanal gerçekliği yaratır. Elektronik dünyanın sanal gerçekliği gerçek

dünyadan farklı kurallara göre işler. Çoğu zaman sanal gerçekliğin gerçek dünyaya taşınması beraberinde çok sayıda problem getirir. Elektronik kültür Postman'ın ifadesiyle "fazla bütünlüğü ve anlamı olmayan, bizden bir şey istemeyen, aslında bizim herhangi bir şey yapmamıza olanak tanımayan, çocukların 'ce-ee' oyunlarında olduğu gibi tamamen kendi içine kapalı bir dünyadır" (2018, s. 100). Postman'ın (2018) televizyon bağlamında "öldüren eğlence" olarak nitelendirdiği bu dünya, kendi içerisinde bütünlüklü bir yapıya sahip, toplum bireylerinin tümünün etkin biçimde katıldığı, her eylemin geleneklere göre bir anlamının/işlevinin olduğu sözlü kültürden çok farklıdır. Neredeyse bütün temaları birer eğlence olarak sunan, fikirlerin içeriğinin geri plana atıldığı elektronik kültür, her söz ve eylemi ciddi ve kutsal olarak kabul eden ritüelistik sözlü kültürden farklıdır. Bu bakımdan elektronik kültürün "ikincil sözlü kültür" şeklinde adlandırılması ve sözlü kültür ile ilişkileri üzerinde "sözlü" ve "sözel" kavramları yeniden tanımlanarak tekrar düşünülmelidir. Ayrıca sözlü kültürün tüm şekillerinin söze dayanmadığı, sözsüz iletişim biçimlerini içeren ürünlerinin de varlığı göz ardı edilmemelidir.

1.2. Sözlü Kültür ve Verbomotor² Yaşam

Sözlü kültür ile yaratıldığı toplumsal yaşam biçimi arasında yakın bir ilişki vardır. Örneğin Türkler "bozkır kültürü" olarak adlandırılan temel medeniyet dairesinde iken akıncı, konargöçer ve hayvancı bir toplumdur. Toplumda dinî hukuk yerine töre hâkimdir. Töre, sözlü kültürün temel hukukudur. Tarım ve yerleşik hayata geçişle beraber yazı ile tanışılır, sözlü kültür yerini yazılı kültüre bırakmaya başlar (Duymaz, 2016, s. 16). Sözlü kültür yazı kültürüne uzak, hayatları daha çok tabiat şartları tarafından belirlenen bir yaşam biçiminin ürünüdür. Oldukça hareketli bir yaşam süren, tabiat koşullarıyla sürekli mücadele hâlinde olan bu toplumların en önemli iletişim biçimi sözle sağlanan yüz yüze iletişimdir. Bu toplumların bilgisi dilden dile yayılır, insan hafızasında saklanarak sonraki kuşaklara aktarılır. Sözlü iletişimin ön plana çıktığı kültür "verbomotor yaşam" olarak adlandırılmıştır. Bu toplumlardaki yaşam biçimi yüz yüze ilişkisiyle toplumsal birlik duygusunu güçlendirir. Yazılı kültürün içe kapanık bireyinden farklı olarak dış dünyaya, içinde yaşadığı topluma açık bireyleri vardır. Sözlü kültürde anlatıcı ile din-

2 Terim Ong tarafından "sözlü geleneğin korunduğu ve kişiler arası etkileşim bağlamında (sözlü bağlamda), nesneden ziyade kelime öneminin ağır bastığı", "sözlü hareket eden" (2012, s. 86-87) kültürler anlamında kullanılmıştır.

leyicilerin bir arada olmaları grup bilincini geliştirir. Karl Popper kabilesel ya da kabile topluluklarının [sözlü kültür] biyolojik bir birliğe, modern ya da açık toplumların [yazılı kültür] daha çok soyut ilişkilere sahip olduğunu belirtir (McLuhan, 2022, s. 17). Dolayısıyla sözlü kültür, birleşik ve kolektif değerlere sahiptir.

Sözlü kültür/gelenek kavgacı bir yaşamın ürünüdür. Geleneğin en popüler türü epik destanlar kahramanların büyüklük kavgalarını anlatır. Ong'a göre bu durumun nedeni sadece sözlü geleneğin kavgacı yaşamı değildir. Esas neden sözlü zihin süreçleridir. Sözlü gelenek herkesin tanıdığı, önemli ve ağır kişileri, eylemleri kolayca belleğinden silmez. Yaşanan olayların anısını koruyabilmek için kendisine özgü zihin işleyişiyle üstün boyutlu kişiler/kahramanlar yaratırken bu dünyada soluk kişilikler yer bulamaz (Ong, 2012, s. 88). Sözlü kültür kahramanlarının bir tip özelliği göstermesinin nedenini de burada aramak gerekir. Bu kahramanlar bellekte kolayca kalabilecek niteliklerle tanıtılır. Yazı ile birlikte sözlü geleneğin abartılı kahramanları sıradan insanlara dönüşür. Mitten destana, halk hikâyesinden romana geçişte kahramanların olağanüstülükten olağana doğru aşama aşama dönüşümü görülür.

Sözlü kültür bilgisi yaşamın içerisinde ortaya çıkmıştır. İnsanlar tüm bilgilerini deneyimlerine dayanarak elde eder. Sözlü kültürün yaşama bağlılığı usta-çırak ilişkilerinde de açıkça görülür. Meslek edinmeye çalışan çırak, ustasını gözler, taklit eder. Yazı bilgiyi soyut bir alana taşır. "Sözlü gelenekteyse insan ilişkileriyle iç içe olan bilgi, mücadele ortamının dışına çıkamaz" (Ong, 2012, s. 60). Sözlü kültürün sözü ile gerçek yaşam arasında sıkı bir bağ vardır. Bu yaşamda anlatılan öyküler de gerçektir. Öykülerin içerisindeki olağanüstü olay ve kişiler dış dünyadaki kadar gerçek ve canlıdır. Sözlü kültür insanının dünyası somut olanla yakın ilişki içindedir. Bitkibilim ile hayvanbilim alanındaki bilgilerinin zenginliği ve kesinliği dikkat çekicidir (Levi-Strauss, 2020, s. 27-34). Dünyada bir düzen vardır, bu düzenin bozulmaması için ona zarar verilmemeli, her şey yerinde kalmalıdır. Bu özelliğiyle sözlü kültür doğal düzeni korumaya yönelik bir yaşamı amaçlar. İlkel dönemlerde her varlığın canlı kabul edilip davranışların buna göre düzenlenmesi hiçbir şeyin gereksiz olmadığı, yerinde kalması gerektiği düşüncesinin sonucudur. Sözlü kültür insanının yaşamı, inançları içinde yaşadığı hayvan ve bitkiler tarafından şekillendirilir. İnsan sözlü dünyadan yazılı dünyaya kapı aralarken aynı zamanda mitolojik dünyadan modern dünyaya geçer. Bir anlamda sözün

yazı ile serüveni mitin yazı ile ilişkisidir. Sözü'n dünyası mitin dünyasıdır. Mitolojik tasavvur insanın doğa ile ilişkisini düzenler. Bu dünyada insan doğayı kendisi gibi canlı, yaşayan bir organizma gibi algılar (Abdullayev, 1995, s. 28). Mitolojik dünyada söz sıradan değildir, kutsaldır. Yaşam sözü'n sihirli gücüyle devam eder. Sözlü kültür söz üzerine inşa edilmiş, düzenlenmiş bir dünyadır. Bu dünyanın yasalarının dışına çıkma şiddetli biçimde cezalandırılır.

1.3. Sözlü Kültür ve Yazılı Kültür

Sözlü kültürü birincil ve ikincil sözlü kültür şeklinde ikiye ayıran Ong, birincil sözlü kültürün yazı ile uzaktan yakından ilişkisi olmayan insanların kültürü olduğunu belirtir. Ong'a göre birincil sözlü kültür yazı ve matbaa kavramlarının varlığından haberdar olamayan, iletişimin yalnız konuşma dilinden oluştuğu kültürlerdir. Buna karşın ileri teknoloji ile yaşantımıza giren telefon, radyo, televizyon ve diğer elektronik araçların sözlü nitelikleri, yazı ve metinden konuşma diline dönüşmeleriyle oluşan kültür de ikincil sözlü kültürdür. Bugün yazı kavramının gelişmediği bir kültürden söz etmek güç olduğundan gerçek anlamda birincil sözlü kültür pek kalmamıştır (Ong, 2012, s. 23-24). Bu düşünce birincil sözlü kültürün varlığını ve geleceğini yazıya bağlı hâle getirmektedir. Günümüzde yazı ile ilişkisi olmayan toplumların sayısı her geçen gün azalmaktadır. Bu hâlde yazı ile tanışan toplumlarda sözlü kültürden söz edilmeyecek midir? Yazı ile ilişkisi olmayan toplumlar ortadan kalktığında sözlü kültür yok mu olacaktır? Hâlbuki bugün yazı ve elektronik teknoloji ile tanışan dünyada düşünsel ve toplumsal yapılarda köklü değişimler meydana gelmekle beraber sözlü kültürün etkin biçimde devam ettiği görülmektedir. Hâlen masallar, fıkralar anlatılmakta, bilmeceler sorulmakta, çeşitli geleneksel uygulamalar devam etmektedir. Yazı ile teknolojinin sözlü kültürü etkilediği, yapı ve içeriğini değiştirdiği/dönüştürdüğü bir gerçektir. Ancak yazı ve teknolojinin yerel ve dar sınırlar arasına hapsedilmiş sözlü kültürün tüm dünyada tanınmasını ve gelişmesini sağladığı da unutulmamalıdır. Sözlü kültürde görülen değişim ve dönüşümler yazılı ve elektronik kültürde de görülmektedir. Değişmek, dönmek, yenilenmek kültürün varlığını sürdürmesini sağlayan temel dinamiktir.

Yazı, sesli veya sessiz okunurken sese dayanır. Bu özellik yazıyı sözlü olmaktan kurtaramaz. Sözlü anlatım olmadan bir yazının varlığı mümkün değildir. Özellikle hitabet sanatında sözü'n yazıya dayanmadan muhataplarına iletilmesi etkinliğini arttırmaktadır. Bir metne bağlı, okunarak yapılan

konusmalar eski çağlardan beri acemilik/beceriksizlik olarak görülmüştür. “Bir kültür sözlü iletişimden yazıya, basılı yayınlardan televizyon yayınlarına kaydıkça, hakikatle ilgili fikirleri de değişir” (Postman, 2018, s. 37). Sözlü kültürde hakikatin tek aktarım aracı söz iken yazılı kültürle birlikte hakikat basılı metinlerde aranmaya başlanır. Sözlü kültür ürünlerinden bazıları yazılı kültüre geçerken yazılı kültüre ait ürünlerin bir kısmının sözlü kültüre aktarılarak sözlü geleneğe göre yeni varyantlarının yaratıldığı görülmektedir. Örneğin cönklerde Fuzulî’ye ait olduğu belirtilen bazı şiirlerin başka şairlere ait olması veya onun divanında yer alan şiirlerden çeşitli farklılıklar taşıması (Erdal, 2014), sözlü ve yazılı kültür arasındaki etkileşimi ve sözlü kültürün kendisine has işleyişini göstermektedir.

1.4. Sözlü Kültür ve Dinleme, İzleme, Taklit ile Tekrar Etme

Sözlü kültürün temeli dinleme ve dinlediğini tekrarlamaya dayanır. Sözlü gelenekte bilgiyi öğrenmenin ilk ve tek adımı dinlemedir. Sözün kalıplaşması dinlenenin hafızada kolayca kalması içindir. Sözlü gelenekte tüm meslek gruplarının usta-çırak ilişkisi içerisinde yetişmelerinde ustalaşmasının/öğrenmenin esası ustayı dinleme, izleme ve taklit etmeye dayanır. Türk sözlü geleneğinde yazının kullanılmaya başlanmasıyla ilk dinî-destani hikâyelerin okuma yazma bilen bir kişi tarafından bir dinleyici kitlesine karşı okunması sözlü kültürün etkisinin devamını gösterir.

Sözlü kültürde kazanılan bilginin kalıcılığını sağlayan en önemli uygulamalardan biri sürekli tekrarlardır. Bilginin ve bilgeliğin devamı kalıplaşmış düşünce biçimlerinin belli aralıklarla tekrarına dayanır. Söylenen kelime ağızdan çıktıktan sonra hemen kaybolur. Bol tekrarlar kaçırılan olayların, kişilerin anlaşılmasını/anımsanmasını kolaylaştırır, anlatıcının söyleyecekleri ile ilgili zaman kazanmasını sağlar. Eпитet kullanımı sürekli tekrarlar için başvuru yöntemlerdendir. Vezin boşluğunu doldurmak, kahraman veya olayları birbirinden ayırmak, kahramanların çeşitli karakterlerini belirtmek, estetik yapıyı düzenlemek, biçimsel yapıyı korumak gibi işlevlerde kullanılan eпитetler manzum ve mensur sözlü anlatılarda sıkça kullanılır. Örneğin sözlü anlatımın özelliklerini koruyan Dede Korkut anlatılarındaki 71 kahramandan sadece ikisinin eпитetsiz verilmesi, sadece 10 Oğuz kahramanı için uzun eпитetlerin kullanımı eпитetlerin bir üstünlük ve değer ölçüsü olarak kullanılmalarının (Başgöz, 1998, s. 23-24) yanında tekrarlama özelliklerindendir. Eпитetlerin kullanımı sözlü kültür anlatıcısının olay örgülerini anımsamasına

yardımcı olur. Anlatılarındaki uzun epitetler olay örgüsünün bir özeti niteliğindedir. Bu durum dinleyicilerin de olay anlatımı esnasında unuttukları epizotları anımsamasını, epizotlar arasında bağlantı kurmasını sağlar.

Milman Parry ile öğrencisi Albert B. Lord tarafından sözlü gelenekte meydana gelen destanların nasıl oluşturulduğu sorusuna cevap bulmak amacıyla yapılan çalışmalarının (Homer meselesi) sonucunda ortaya çıkan Sözlü Kompozisyon Teorisi'nde "formül", "formüsel açıklama" ve "tema" kavramları üzerinde durulur. Formül "anlatılmak istenilen bir ana fikri anlatmak için aynı vezin şartları altında düzenli olarak kullanılan bir grup sözcük"; formüsel açıklama "bir mısra veya yarım mısra şeklinde inşa olunan formül özelliği gösteren unsurlar"; tema ise "formüllerin kullanılmasıyla inşa edilen geleneksel bir şiirin (destanın) söylenişinde düzenli olarak kullanılan bir grup fikir" (Çobanoğlu, 2002, s. 243-244) olarak tanımlanır. Sözlü kültür ürünleri belli formül, formüsel açıklama ve temaların tekrarına dayanır. Sözlü kültür yaratıcısı/aktarıcısı bir ürünü icra ederken yaratıcı bir sanatçı olarak her seferinde yeni bir metin ortaya koyar. Sözlü gelenekte kelime kelimesine ezberleme yoktur. Hafızasında yeteri kadar formül, formüsel açıklama ve tema barındıran sanatçı her seferinde bağlama uygun yeni ürünler yaratır.

Sözlü kültür anlatılarında aynı anlatı türleri arasında büyük benzerlikler görülür. Anlatılarda kahramanların adları değişirken olaylar benzer epizotlar etrafında gelişir. Kahramanlık destanlarında, halk hikâyelerinde veya geleneksel gösterimlerde ortak motifler etrafında değişik kahramanlar görülür. Çoğunlukla bir eksiklikle başlayan olay örgüsü, kahramanın ortaya çıkıp çeşitli engelleri aşması ve eksikliğin giderilmesiyle sonuçlanır. Bundan dolayı sözlü gelenek unutmamak için sadece kelime veya kelime gruplarını değil, anlatı motiflerini de tekrar eder. Anlatılardaki tiplerin hangi durumda nasıl hareket edecekleri önceden bilinir, tiplerin eylemleri buna göre şekillendirilerek kalıplaşmış sözlerle anlatılır.

Sözlü kültür yazılı ve elektronik kültür gibi yenilikçi değildir. Geleneğe bağlı tutucu tavrı izlenen/dinlenenlerin üzerinde değişiklik yapmadan sürdürülmesi esasına dayanır. Mevcut olanı sürdürme taklit ve tekrarı doğurur. Sözlü kültür aktörü ürününü öncelikle geleneksel biçimde ortaya koyar. Geleneğin üzerinde ittifak ettiği nitelikleri kullanmak ve buna uymak şartıyla kendi şahsi sanatını yansıtabilir. Toplumsal mühür şahsi mühürden önce gelir. Bu özellik çoğu zaman bir ozanın/âşığın mahlasını ürününden kaldır-

dığınızda benzer birçok sözlü kültür aktörüne mal edilebilmeye sebep olur. Çok sayıda “Karacaoğlan” veya “Pir Sultan Abdal” mahlasını taşıyan âşıklerden hangi şiirin kime ait olduğunun anlaşılmasındaki güçlük de ürünlerin geleneksel yapıya bağlılığından kaynaklanır. Sözlü geleneğin uzun uğraşlar sonucunda çoğu zaman büyük bedeller ödenerek zor elde edilebilen ancak kolayca kaybedilen bilgisi, bilgiyi ortaya koyan kişiden daha önemlidir. Bilgi şahsi değil, toplumun ortak malıdır. Bu bakımdan hangi ürünün hangi aktöre ait olduğundan önce ürünün korunup aktarılması gereklidir.

Kültürel bilgi biyolojik olarak aktarılmaz. Muhafazası için saklanması, korunması gerekir. Her ritüel zamana karşı bilgiyi şaşmaz bir düzen içerisinde saklama/aktarma yöntemidir. Ritüellerle bilgi her zaman aynı şekilde tekrarlanır. Tekrarlar sözlü bilgiyi muhafaza ederek topluluk üyelerinin zihinsel ve duygusal bakımdan ortak nitelikler etrafında toplanmasını sağlar. Toplum bilgisi törensel biçimde icra edilen yinelemelerle canlandırılır. “Geçmişin bir imgesi, hatta bir baş anlatı biçiminde bulunsa bile, yapılan törenlerle taşınıp sürdürülür” (Connerton, 2014, s. 121). Törenler toplumsal belleğin temel taşıyıcılarıdır. Sözlü kültür ürünleri çoğunlukla ritüel iletişim bağlamında yaratılmışlardır.

1.5. Sözlü Kültür ve Bellek

Assmann dört tür bellekten söz eder. Mimetik bellek, davranış alanına giren bellektir. Davranışların taklidi sonucu elde edilir. Nesneler belleği, insanın geçmişini hatırlatan her türlü eşyayı/nesneyi kapsar. İletişimsel bellek insanın dil ve anlaşma yeteneğini, kültürel bellek ise taklit sınırlarını aşarak gelenekselleşmiş davranışları içerir (2022, s. 27-28). Tüm bellek türleri sözlü kültür bilgisinin saklanıp korunmasını sağlar. Yazı ile birlikte doğal belleğin zayıfladığı görülür. Çünkü yazı bilginin kolayca ve değişmeden saklanabileceği yeni bir bellek yaratır. Bellek sosyal çevre ile yakın ilişkilidir. Her anı/öykü sosyal bir çevrenin ürünüdür. Anıyı/öyküyü yaratan sosyal çevrenin değişmesi unutulmasına sebep olur. Bu bakımdan bir öykünün hatırlanabilirliğini sürdürmek için onu yaratan sosyal çevreyi korumak gerekir. Yapay biçimde yaratılan sosyal çevrelerle geçmişi yaşanılabilir kılmak mümkün değildir. Günümüzdeki birçok geleneğin ortadan kalkmasının en önemli nedenlerinden biri yaratıldıkları sosyal çevrenin yok olmasıdır. Organize edilmiş yapay çevrelerle bellek varlığını sürdüremez.

Bellek bireysel bir yeti olduğu gibi aynı zamanda toplumsal/kolektiftir. Sözlü kültür ürünlerinin saklanıp aktarılmasını sağlayan temel araç bellettir. Bellek sözlü kültürde diğer kültürlerde olmadığı kadar öneme sahiptir. Binlerce kelime veya kelime grubunu hafızalarında saklanmak zorunda kalan sözlü kültür yaratıcı/aktarıcılarının ustalığı güçlü bir belleğe sahip olmalarına bağlıdır. İcra esnasında ihtiyaç duyulduğunda uygun klişeleri hemen hatırlamak ve kullanabilmek becerisi ancak güçlü bir bellekle mümkündür. Yazılı kültürde sanatçıda aranan temel özelliklerden biri orijinallik/özgünlüktür. Bir sanatçının başarısı kelimelerin o güne kadar kullanılmamış yeni anlamlarını kullanmasına bağlıdır. Buna karşın sözlü kültürde bilgi herkesin malıdır. En iyi icra geleneksel yapıya en uygun olanıdır. Bundan dolayı dünyanın birçok bölgesinde birbirine benzer sözlü anlatılar yer alır.

Sözlü kültürün sese dayalı kelimeleri, anımsamayı önemli kılar. Çünkü anımsanmayan her bilgi yokluğa terk edilir. Bilginin/bilgeliğin anımsanmaya bağlı oluşu düşünme biçimlerini de etkiler. Yazılı kültürde metinler üzerinde uzun ve çözümleyici düşünmeye başlayan insan, sözlü kültürde sadece anımsadıkları üzerinde düşünmek zorundadır. Böylece belleğe yardımcı düşünce biçimlerini geliştirir. Düşüncenin ritmik ve dengeli tekrarları, çeşitli ses uyumları, kalıpsal/klişe ifadelerin kullanımı, anımsamayı kolaylaştırır (Ong, 2012, s. 49). Connerton (2014, s. 129) sözlü kültürden yazılı kültüre geçişi, bedenleştirme pratiğinden kaydetme pratiğine geçiş olarak tanımlar. Belli durumlarda sergilenen standart/kalıpsal bedensel hareketler bellek destekleme işlevini görür. Toplumlar korunması gereken bilgilerini bedensel pratiklerle destekleyerek anımsanmasını kolaylaştırmışlardır.

Yazılı kültürde gerekli gereksiz her türlü bilginin kaydedileceği bir mekân vardır. Sonraki dönemlerde hiç ihtiyaç duyulmayacak veya anımsanması istenilmeyen bilgiler de burada muhafaza edilir. Sözlü gelenekte ise durum daha farklıdır. Hatırlama figürleri belli bir mekânda cisimleştirilir ve belli bir zamanda güncellenir. Böylece somut bir mekâna ve zamana bağlanarak anımsanır hâle getirilir (Assmann, 2020, s. 46). Sözlü gelenekte insan hafızası her türlü bilgiyi saklayacak bir yapıya sahip değildir. Bellek toplumun anımsamak istediği, işine yarayan bilgilerini depolar. Bir bilginin saklanmaya değer görülmesi için bulunulan anla ilgili olması gerekir. Kullanılmayan bilgiler unutulur. Geçmiş, bellekte yeniden yaratılırken sürekli bir değişime

de uğrar. Sabit/değişmeyen bir geçmişin olduğu gibi yeni bir mekâna ve zamana aktarılması mümkün değildir.

Sözlü kültürde ezber yetisine büyük önem verilir. Sözlü kültür aktörleri yazılı kültürde görülen metin ezberi yapmazlar. Onların tüm ezberi belleğinde tuttuğu kalıplaşmış kelime hazinesidir. Defalarca dinlediği usta aktörlerin geleneksel icra tekniklerini öğrenmeye çalışırlar. Tek başına sürekli tekrarlarla ürünün kendisine ait yeni bir çeşidini yaratırlar. Sözlü geleneğin aday aktörü, usta aktörlerin ürünlerini kelimesi kelimesine tekrarlayamaz. Dinlemenin/izlemenin üzerinden geçen kısa süre usta aktörlerin ürününü ona unutturur. Bu durumda aday, sözlü kültür içerisinde edindiği ve belleğinde sakladığı zengin geleneksel malzemeyi yeni bir yapıda bir araya getirme yollarını dener. Sözlü kültür aktörünün belleği zengin konu, kalıp, kişi hazinesiyle doludur. Onun icrasının başarısı belleğinde depoladığı bu zengin malzemeyi gerektiğinde bir araya getirme ve kullanabilme yeteneğine bağlıdır. İcranın bir müzik eşliğinde ve çeşitli bedensel hareketlerle desteklenmesi istenilen kalıpların hatırlanmasını kolaylaştırır. Bir ezgi eşliğinde şekillenen bedensel hareketler anlatının metniyle uyumlu biçimde ilerler.

Sözlü kültür somut, yazılı kültür soyut olana yakındır. Bu durum okuryazar olan ve olmayan kitlelerin düşünme modellerini farklılaştırır. Sözlü kültür bireylerinin duruma göre, yazılı kültür üyelerinin ise kategorik düşündükleri görülür (Baş, 2011, s. 110). Nitekim Ong bu durumu şöyle açıklar: “Kavram içeren her düşünce, bir derece soyuttur. ‘Ağaç’ gibi ‘somut’ bir terim bile, sırf tek bir ‘somut’ ağaç anlamına gelmez; kişisel algılama ortamından uzak bir soyutlamadır, ve şu veya bu ağaç için değil, tüm ağaçlar için geçerlidir. Ağaç diye adlandırdığımız her bir nesne ‘somuttur’, sadece kendisidir, ‘soyut’ değildir; ancak nesneye verilen adın kendisi soyuttur. Bununla birlikte, kavram içeren tüm düşünceler bir derece soyut olsa bile, kimi kavram kullanımları diğerlerinden daha soyuttur” (2012, s. 66). Sözlü kültürün bilgiyi hafızada saklama zorunluluğu belleği güçlü kılar. Yazılı ve elektronik kültürlerde bilgi saklanacağı yeni mekânlara kavuştuğundan bu kültürlerde insan zihni zayıflamıştır. Dış kaynaklara bağlı kalan insan unutkan olur. Kitap ve elektronik araçların varlığı zihni tembelliğe iter. Buna rağmen hafızasındaki bilgilerin büyük bir bölümünü yazı ve teknolojik araçlara aktaran insan gerçek anlamda düşünmeye başlar. İnsan boşalan hafızasını mekâna bağladığı bilgi üzerinde daha derin düşünmeye ayırır. Bu anlamda yazı düşüncenin seyrini değiştirir.

Sözlü kültür bilgiyi saklamak için hikâyeleştirir. “Öyküler sözlü kültürlerin can damarı, masalcı [sözlü kültür yaratıcısı ve aktarıcısı] ise kabile ya da topluluğun yüreğidir” (Sanders, 2020, s. 15). Öykü anlatıcısı topluluğun sözcüsü, sırların bilicisi, bilge kişidir. Öykü tek tek bireyleri bir topluluğun üyesi hâline getirir. Hikâye/öykü sözlü kültür insanının geliştirdiği uzun anlatılarla henüz soyut kategorilere ayıramadığı bilgisini koruyup aktardığı yöntemlerden biridir. Yazı kültüründe olaylar “Freytag piramidi” olarak adlandırılan, piramide benzer biçimde olayların önce yokuşa sürülerek gerilimin arttırıldığı ardından inişe geçilerek düğümün çözüldüğü bir yapıya sahiptir (Ong, 2012, s. 167). Ancak sözlü kültürde anlatıcı kronolojik bir sıraya uymaz, öykü gerçek yaşama benzer biçimde çeşitli inişler çıkışlarla örülür. Gerçek yaşam öyküsü hiçbir zaman doruğa çıkıp inen tek çizgili bir yapı göstermez. Sözlü kültür anlatıcısı anlatımı esnasında yeri geldiğinde geçmişe gider, anımsayabildiği olayları anlatır. Dağınık olaylardan meydana gelen anlatı çizgisine sahip sözlü kültürde olaylar birbirinden kopuktur. Yazı sözlü anlatının yapısını değiştirir. Öykünün yapısının değişmesi kahramanlarını da dönüştürür. Sözlü kültür anlatılarının daha çok okurun beklentilerine göre şekillenen, belirli nitelikleriyle ön plana çıkan tek boyutlu (düz) kahramanları/tipleri yazılı kültürle birlikte yerini çok boyutlu/karmaşık (yuvarlak) kahramanlara/karakterlere bırakır.

1.6. Sözlü Kültür ve Bilgi

Sözlü kültür bilgisi yazılı kültürden farklıdır. Yazılı kültürde yazar yeni bir şey ortaya koymak yani özgünlük peşindedir. Sözlü kültür aktörü ise topluluğun bildiği öyküleri anlatır. Burada istikrar, geleneğe bağlılık, bilinen söz kalıplarını kullanmak ön plandadır. “Sözel kültürde bilgi, bireysel bir deneyim değil toplumsal bir olgudur; o yüzden kimse bir diğerkinden daha aptal ya da daha akıllı sayılmaz” (Sanders, 2020, s. 23). Sözlü kültür aktörü icrasında geleneksel yapıyı korumakla mükelleftir. Gelenegin dışına çıkmak hoş karşılanmaz. Geleneye ait malzemeyi kullanan aktör her icrada geleneksel malzemeyi yeniden bir araya getirme becerisine göre saygınlık kazanır. Malzemeyi kullanabilme, bir araya getirebilme niteliği onun özgünlüğünü/üslubunu ortaya koyar. Geleneksel bilgi ferdi değil toplumsaldır. Bu bilgi çoğu zaman çeşitli öyküler aracılığıyla oyun, eğlence, şaka, mizah, gösteri biçimlerinde aktarılır. Öykü anlatıcısı anlatımı esnasında konuya göre bazen alaycı bazen ciddi biçimde görünerek bir oyuncu gibi hareket eder. Bu aktarım tekniği

bilginin hem aktarıcı tarafından kolayca hatırlanabilmesini hem de toplum üyelerince öğrenilmesinin sağlar. Kalıplaşmış yapı ve içerikte ritüel biçimde sunulan bilgi bu yüzden kutsaldır.

Sözlü bilginin hafızaya bağlılığı değişmeden hatırlanıp aktarılmasını engeller. Yaşamın gerçekliğine bağlı sözel bilgi ihtiyaç duyulduğunda anımsanabildiği ölçüde vardır. Bu anımsama hiçbir zaman bir öncekinin aynısı değildir. Anlatıcı öyküsünü her seferinde değiştirerek aktarır. Her seferinde biraz daha farklı şekilde karşımıza çıkan sözlü bilginin gerçekliğinden şüphe edilmez. Öykünün gerçekliğine öncelikle anlatıcı inanır. Öykülerin/bilgilerin ağızdan çıkar çıkmaz kaybolması bunlar üzerinde düşünülmesini, analiz yapılmasını zorlaştırır. Bundan dolayı insanların bilgileri üzerine daha derin düşünmesi için yazıyı beklemeleri gerekir. Sözlü kültürde bilginin sınıflandırıcı, açıklayıcı biçimde incelenmesi mümkün değildir. Yazı görülen cümlelerin parçalarına ayrılarak incelenmesini olanaklı kılar.

Sözlü kültürde gelenek aktörü kültürel belleğin taşıyıcısı olduğundan oldukça saygın bir konuma sahiptir. O sözlü bilgiyi hatırlar, aktarır. Bilginin mekânı gelenek aktarıcısının çeşitli ritüellerle desteklediği belleğidir. O, topluluğun bilgi kaynağı, geçmişidir. Gelenek aktarıcısı sahip olduğu bilgi kadar itibar görür. Sözlü kültür faydacıdır. Kendisine gerekli olanı korur, gereksiz olanı unuttur. Connerton sözlü gelenekte toplumsal belleğin/bilginin iki farklı alanda işleyişinden söz eder. Ona göre anımsama da bu iki yolla sağlanır: anma törenleri ve bedensel pratikler (2014, s. 17). Bir kurumun varlığını sürdürmesinin veya yerine yeni bir kurum ihdas etmenin temel yolu önceki törenlerle ilişkili yeni bir tören ortaya koymaktır. Bir toplumu ortadan kaldırmanın en etkili yolu onu geçmişinden, anılarından koparmak, sistemli biçimde unutturmaktır. Geçmiş bilginin anımsanması her zaman aynı şekilde olmaz. Aynı olayı yaşayan iki farklı grup, farklı biçimde anımsayabilir. Her grup kendi yaşam biçimine uygun şekilde, olaya verdiği değer nispetinde anımsar. Törenler belli bir düzenliliğe/biçeme sahip olmaları, belli aralıklarla yinelenmeleri, belli duyguları dile getirmek için bilinçli olarak uygulanmalarıyla bilginin etkin korunma yollarından biridir (Connerton, 2014, s. 77). Böylece geçmiş kesintisiz biçimde sürdürülür.

Levi-Strauss'un "yabanıl" olarak adlandırdığı ilkel toplumlar hakkında söyledikleri sözlü kültürün temel paradigması hakkında önemli bilgiler verir. Yabanılların/yerlilerin bilme istekleri, bilenmiş yetileri karada ve deniz-

de yaşayan tüm canlı türlerinin cins özelliklerinin yanı sıra doğal olgular-daki en ince değişimleri dahi saptayabilmelerine olanak sağlar (Handy ve Pukui'den akt. Levi-Strauss, 2020, s. 27-28). İlkel insanlar yaşadıkları doğal çevrenin bitkisel ve hayvansal bilgilerini yaşamlarını sürdürmek için öğren-mek zorundaydılar. Hayatta kalabilmenin çok zor olduğu bu dönemlerde in-san doğal çevresini iyi tanımalıydı. İnsan hayatta kalabilmek için tanımak/bilmek zorundaydı. Sözlü kültür yaşamda işe yarayacak tüm bilgileri sıkıca korumaya alırken kullanılmayan, işlevi olmayan bilgileri unuttur. Bellek ge-reksiz bilgilere yer vermez. Yabanıl da yaşadığı çevrede kendisine yarayacak tüm bilgileri saklar. Levi-Strauss ilkel toplumların bilgisinin yüzyıllar süren etkin ve yöntemli gözlemler, bıkıp usanmak bilmeden yinelenen deneylere ihtiyaç duyduğunu belirtir: “Yabanıl bir otu tarımsal bir bitkiye, yabanıl bir hayvanı evcil bir hayvana dönüştürmek, bu bitkide ya da bu hayvanda baş-langıçta hiç bulunmayan ya da zar zor sezilenen besinsel ya da teknolojik özellikler bulup çıkarmak için... gerçekten bilimsel bir anlayış, sürekli ve her zaman uyanık bir merak, sırf bilme hazzını tatmaya yönelik bir bilme iste-ği gerekmiştir” (2020, s. 41-42). Sözlü bilgi bazen anlık ve tesadüflere bağlı olsa da çoğu zaman uzun gözlem ve deneyimler neticesinde elde edilmiştir. Bu niteliğiyle modern bilimsel çalışmaların da ilk adımını oluşturmuştur.

1.7. Sözlü Kültür ve Sözü/Dilin Yapısı

Sözlü kültürün tek korunma ve aktarılma mekânının insan belleği olması sözün yapısını da belirlemiştir. Sözlü kültür sözün ezberlenmesini, hafızada kolayca kalmasını, unutulmamasını sağlayıcı niteliklere sahip söz yapılarını yaratmıştır. Milman Parry, Homeros'un şiirlerini sözlü gelenekte nasıl mey-dana getirdiğini incelerken onun kelimeleri heksametrik dize ölçüsüne bağlı kullandığını belirtir (Ong, 2012, s. 35). Sözlü kültürde yetişen Homeros ve benzeri anlatıcılar çok sayıda kelime ve kelime grubunu hafızalarında bulundurmak zorundadır. Bir ölçüye göre şiirini şekillendirmek zorunda olan ozan buna göre hafızasında sakladığı hazır kelime veya kelime gruplarını seçer. Ozanların hafızalarında çok sayıda klişe vardır. Her ihtiyaç duyulduğunda bir logo misali standartlaşmış kalıp ifadeler kullanılır. Ozanın bir olayda hangi kalıbı, bir tasvirde hangi sıfatları kullanacağı önceden bellidir. Bu bakımdan ozan gibi halk anlatıcılarının kalıplaşmış kelimelerden oluşan bir dili vardır. Ozanların hafızalarındaki kalıplardan oluşan hazineyi gerektiğinde bir araya getirmeleri onları bir montaj ustasına dönüştürür. Sözlü kalıplarının yapısı

ve kullanımı geleneklere göre şekillenir. Sözlü kültürde kalıpsal yapılar sadece şiirde görülmez, tüm anlatım biçimlerinde yer alır.

Sözlü kültür dili “ekleyici, kümeleyici, bol sözlü ve tekrarlı, tutucu, dinleyici katılımını özendiren” (Ong, 2012, s. 172) bir yapıya sahiptir. Sözlü kültür aktörünün hafızasında her türlü olay, durum ve kişiyi anlatabilecek binlerce hazır kalıp vardır. Bu hazır kalıplar sayesinde binlerce dizelik anlatılar ezberlenmeden, izleyici kitlesinin tepkisine göre her icrada yeniden yaratılır. İcra esnasında izleyicilerin beklentileri ve buna bağlı oluşan psikolojik baskısı karşısında anında gerekli kalıpları bulup bir araya getirmek büyük bir maharet ve psikolojik dayanıklılık gerektirir. Yazılı kültürün geniş zaman dilimlerinde, üreticilerinin isteklerine göre düzenlenmiş mekânlarda, uzun düşünce süreçlerini ve her türlü düzenleme yapmayı olanaklı kılan, sosyal ve psikolojik baskıdan uzak biçimde yaratılan ürünleri sözlü kültürün izleyiciler karşısında, ezbere dayanmadan, anlık istek ve beklentilere göre şekillenen ürünleriyle kıyaslandığında sözlü kültür aktörünün çok yönlü kişiliğiyle birlikte sahip olduğu kelime hazinesi ve dili kullanma becerisi daha iyi anlaşılacaktır. Sözlü kültürün aktörü aynı ürünü iki kez aynı şekilde yaratamaz. Aynı anlatı aynı aktör tarafından her anlatılıştta temel olay örgüsü ve karakterlerine bağlı kalınarak farklı şekillerde icra edilir. Bazı anlatılarda izleyicilerin isteklerine göre olay örgülerinde dahi değişikliğe gidilebilir. Her icranın yeni bir yaratım olduğu göz önünde bulundurulduğunda her icrada dilin farklı kullanımlarıyla karşılaşılır.

Sözlü kültür dilinin/öykülerinin doğası Sanders’ın ifadesiyle “su denli akışkan bir öz taşıyan akıcılık[tır]” (2020, s. 19). Ritüellerle örülü sözlü yaşamın dili de ritüelleşmiştir. Kalıp ifadeler akıcı bir biçimde sabit bir sıra hâlinde birbirini izler. Söz, yazı ile birlikte dili incelenebilecek bir nesne hâline dönüştürür. Sözlü kültürde katı dilbilgisi kuralları yoktur. Birey belli bir söz dizimine göre konuşmaz, sözlüğe ihtiyaç duymaz, donmuş cümle yapılarını kullanmaz. Connerton bellek destekleyici etkiye sahip tören dilinin biçimcilik özelliğinden söz eder. Tören dili “yalnızca kanonik koşutluk ile değil, sınırlı bir dağarcığa sahip oluşu, bazı sözdizimi biçimlerinin hiç kullanılmaması, söylev eylemlerinin değişmeyen bir sıra içinde birbirini izleyişi, sözce sırasında değişmez, sınırlı kalıplar ve tonlamada fazla bir esneklik tanınmaması” (Connerton, 2014, s. 105) gibi özellikleriyle günlük dilden farklıdır. Sözlü geleneğin dili belleği güçlendirici tören dilidir. Bu dilin nasıl başlayıp sona

ereceği tahmin edilebilir. Çünkü hangi sıraya göre düzenleneceği, geçişlerin nasıl olacağı önceden bellidir.

Sözlü kültürün temel anlatım biçimi şiirsel bir üsluba sahiptir. Anlatım ister şiir isterse düzyazı ile olsun yapı şiirselidir. Şiirsel üslup kolayca anımsamanın araçlarından biridir. “Dolayısıyla üslubun şiirselliği sözlü kültürün hâkim olduğu toplumlar için edebî/estetik değer ve işlevin ötesinde bir anlama işaret etmektedir; sözlü kültürde şiirsellik bilginin sözle dile getirilme imkânı ve zorunluluğuna dairdir” (Kanca, 2020, s. 538-539). Şiirsel üslup sözsel kültürün kendisini saklama ve aktarma gerekliliğinin sonucudur. Toplumsal bir olgu olan bilgi, kalıpsal biçimde saklanır.

1.8. Sözlü Kültür ve Kelimelerin Sesi

Kelimelerin yazı veya elektronik araçla bir mekâna bağlı olmadığı dönemlerde seslerin üzerine hayat kurulmuştur. Kelimeler seslerden ibaretti ve kulağa hitap etmekteydi. Kelimelerin seslerle söze dönüştüğü sözlü kültürde “sözün ne odak noktası, ne bir izi (yazıya bağımlılığı sergileyen bir görsel benzetme), ne de ağızdan çıkmasıyla vardığı yer arasında tutulur bir yörüngesi vardır” (Ong, 2012, s. 46). Ses geçicidir, söylendikten sonra kaybolur. Yazılı kültür kelimeleri bir mekâna bağlar, nesneleştirir. Sözlü kültürün canlı kelimeleri yazılı kültürde diriltilmeyi bekleyen ölümlere dönüşür.

Yazılı kültür bir kelimenin farklı metinlerde çok çeşitli anlamlarını kullanır. Bu anlam zenginliği sözlükleri yaratır. Sözlü kültürde ise sözlükler yoktur, çünkü anlam uyuşmazlıkları pek azdır. Kelimelerin anlamları gerçek yaşam ortamında oluşur; jest, mimik ve ses tonuyla belirlenir (Ong, 2012, s. 63). Kelimeler sosyal hayatın bir parçası olarak geçmiş anlamlarıyla değil günlük kullanımlarıyla ortaya çıkar. Yazılı kültürün görüntüsü uzaklaştırırken sözlü geleneğin sesi birleştirir. Görüntü bir nesneyi parçalarına ayırarak algılanmasını sağlar, ses ise içine çeker, merkezîleştirir.

Kelimelerin insan yaşamıyla yakın ilişkisi soyut kavramları kullanmayı en aza indirir. A. R. Luria’nın 1931-1932 yılları arasında Sovyetler Birliği’ne bağlı Özbekistan ve Kırgızistan’ın ücra köşelerinde hiç okuma yazma bilmeyen ve biraz okuma yazma bilenler üzerinde yaptığı araştırmada orta derecede okur yazarlığın bile düşünme sürecini kökünden değiştirdiği ortaya konulur. Okuma yazması olmayan denekler geometrik şekilleri soyut kavramlarla değil, nesne adlarıyla tanımlar ve bunları kategorik olarak ayırmaz.

Sözlü kültürler soyut kategorilerle, mantıksal irdeleme süreçleriyle, ayrıntılı tasvirlerle, benlik tahlilleriyle, düşsel bir dünyayla ilgilenmez (Ong, 2012, s. 66-72; Sanders, 2020, s. 36-43). Bu insanlar için önemli olan kavramların gerçek yaşamla ilgisi ve işlevidir. “Sözelliğe ait halklar dilsel bir kurgunun sınırları içinde düşünmez. Onlar kendi deneyimlerinin dünyasından ayrılmazlar” (Sanders, 2020, s. 103). Bu deneyimlerin dünyası da büyük oranda yerel dille ve şaka şeklinde dışa vurulur.

Konuşmada kelimeler vurgulanır, konuşmacının duyguları ses tonuna yansır. Ses tonundan konuşmacının sakin, kızgın, heyecanlı, korkak, mutlu, endişeli olup olmadığı anlaşılır. Yazı kelimelerin ses niteliklerini ortadan kaldırır. Noktalama işaretleri konuşmadaki fonetiği vermekten çok uzaktır. Sözlü kültürde her türlü ritmik hareket sesler şeklinde sözcüklerin dışarı çıkmasını sağlar. Her sözcük topluluk üyelerinin düşüncesinde bir bedene sahiptir. Sözlü anlatımlardaki söz sırası yazı dilinin söz sırasından farklıdır. “Sesler, birbiriyle dilbilgisi ilişkisinden çok vurgu ilişkisine girer” (Abdullayev, 1995, s. 63). Vurgu anlamı hem söyleyen hem de dinleyen için açıkça ortaya koyar.

J. C. Carothers okuryazar olmayan Afrika yerlileriyle [sözlü kültür], okur-yazar Batılı insanı [yazılı kültür] karşılaştırırken okuryazar olmayan yerlilerin sözün örtük, büyümlü dünyasında yaşadığını vurgular. Buna karşın Batı Avrupalılar bütünlüğü içinde kendisine karşı kayıtsız, görsel bir dünyada yaşar. Sesler dinamiktir, yazılı hâle geçtikten sonra durağanlaşarak dinamizmlerini kaybeder. Kırsal Afrikalılar için gerçeklik iştirilen ve söylenen şeylerde bulunur. Seslerin görünürlüğü onları büyümlü güçlerinden koparır (McLuhan, 2022, s. 30-32). Buna göre Carothers iştirmeye dayalı büyümlü dünya ile görmeye dayalı yazılı ve elektronik dünyayı birbirinden ayırmaktadır.

1.9. Sözlü Kültür ve Toplumsal Kimlik

Yüz yüze iletişimin sağlandığı sözlü kültür, toplum bireylerini ortak düşünce ve davranışlar etrafında toplayarak millî/toplumsal kimliğin yaratılmasını sağlar. Yazılı ve elektronik kültürle kıyaslandığında yüz yüze iletişime sahip olması bakımından sözlü kültür, insan ilişkilerinin daha dar ancak daha samimi ve yakın yaşanmasını sağlar. Aynı zaman ve mekânda fiziksel olarak yakın olan bireyler arasındaki toplumsal ilişkiler duygusal yönden yakınlığı sağlamada da önemli etkiye sahiptir. “Gözden ırak olan gönülden de ırak olur.” Türk atasözü ortak mekânları paylaşmadan kurulacak sosyal ve

kültürel ilişkilerin zayıflığına işaret eder. Bu yönüyle ortak mekânlarda yüz yüze kurulan iletişim biçimi insanları birbirine daha sıkı bağlar. Uzaktaki bir akrabadan ziyade yakın komşuyla kurulan yakın ve sıkı bağlar ortak mekânlarda yaşanacak deneyim ve anıların yakınlaştırıcı etkisini gösterir. Ortak mekânları paylaşmak bireyleri aynı hikâyelerin parçası hâline getirir. Ben'in biz'e dönüşümü, ortak kimlik ve aidiyet duygusunun oluşumu aynı hikâyenin kahramanlarından biri olmanın sonucudur. "Ortak yaşanmış geçmişin anılarına dayanan, ortak bilgi ve kendini algılayış biçimi" toplum bireyleri için "bağlayıcı bir yapı" yaratır (Assmann, 2022, s. 23). Sürekli tekrarlarla sözlü gelenekteki bu bağlayıcı yapının unutulması engellenir. Sözlü geleneğin öyküleri, ritüelleri üyelerinin ortak değerler etrafında bir araya gelmelerini sağlar. Mitler, efsaneler, destanlar kim olunduğunu, nereden gelip nereye gideceğini anlatır. Bir grubun kimliğinin sürdürülmesi için ortak anılara ihtiyaç vardır.

1.10. Sözlü Kültür ve Sanat

Sanatsal ürünlerin ortaya çıkışı çoğu zaman yazılı kültürün bir ürünü olarak kabul edilir. Yazılı kültür sanatsal/artistik ürünlerin ortaya çıkış sürecini hızlandırmıştır. Ancak sanatsal/artistik ürünler ilk olarak sözlü kültür ortamında yaratılmıştır. Dinî törenlerde ilk örnekleri görülen şiir, müzik ve dans ile birlikte çok sayıda sanatsal niteliğe sahip folklor yapıtı sözlü kültür ortamının ürünüdür. Sözlü kültür yaratıcısı/aktarıcısı öncelikle bir sanatçıdır. O sıradan bir kişi değildir. Ürünü/toplumsal bilgiyi geleneksel biçimde, estetik bir yapıda sahne sanatlarından yararlanarak aktarır. "Anlamanın gündelik biçiminin ötesine taşınması ve kültürel belleğin koruması altına alınması bu işle görevlendirilenlerin, gündelik sorumluluklar ve işlerle ilgilenmemelerini de beraberinde getirmiştir" (Assmann, 2022, s. 62). Bilgiyi ritüelleştirerek sunan bu kişiler, kral/imparator gibi Tanrı katından görevlendirilmiş insanlardı. Bilgi aktarıcıları bilgiyi saklama ve istenildiğinde çağırma ve aktarma yeteneğine sahip idiler. Bilginin bedensel hareketlerle beraber bir ritim eşliğinde ritüelistik şekilde sunumu onları çok yönlü sanatsal birer eylem hâline getirir. "Danslar, oyunlar, gelenekler, maskeler, resimler, ritimler, yeme-içme, mekânlar-alanlar, geleneksel giysiler, dövmeler, takılar, silahlar ve benzeri şeyler..." (Assmann, 2022, s. 68) bu çok yönlü sanatsal faaliyetin önemli unsurlarını oluşturur. Ben-Amos'un (2006, s. 33) folkloru yaratıcılık ve estetik kaygıyı içeren, sanata ait anlatım yoluyla yaratılan karşılıklı bir sosyal etki-

leme, artistik bir aksiyon şeklindeki tanımlaması sözlü kültürün iletişimin sanatsal olmayan formlarından farkını vurgular.

Sözlü kültürün sanatsal bir forma sahip olmasını sağlayan en önemli niteliklerden biri dinleyicilerin/izleyicilerin varlığıdır. Sözlü kültür aktörleri tek başlarına ürün ortaya koymaz, bir izleyici/dinleyici kitlesi karşısında sanatlarını icra ederler. Onların canlı gösterime dayalı icraları yazılı kültür yazarının tek başına ortaya koyduğu üründen farklıdır. Sözlü gelenek canlı icralara dayanır. Ürün anlık olarak dinleyicilerin tepkilerine göre şekillenir. Yazılı metinler üzerine eleştiriler eserlerin basılıp okunmalarından sonra ortaya çıkarken, sözlü kültür aktörü icra esnasında eleştirilere muhatap olur, buna göre hareket eder. Ürün sadece üretici aktör tarafından değil tüketici dinleyicilerle birlikte her seferinde yeniden yaratılır. Her seferinde yeniden yaratım ürünün yapısını da şekillendirir. Yazılı metinler bitmiş metinlerdir. Yazılı kültürde bilgi bir mekâna bağlanmış, sabit bir hâle getirilmiştir. Bitmiş bir metinle karşı karşıya kalan okur, artık onun üzerinde şekillendirici bir özelliğe sahip değildir. Sözlü kültür metni/ürünü ise canlı ve sürekli iletişime dayalı olarak şekillenir. Sözlü kültür aktörü ürününü her icra edişinde dinleyicilerini hesaba katmak zorundadır. Dinleyicilerin tepkilerine göre metni üzerinde sürekli değişiklikler yapar. Bu durum her icrada öncekilerin hiçbirine benzemeyen yeni bir metnin/ürünün oluşmasını sağlar. Aynı folklor ürününün çeşitlenmeleri her icrada artarak devam eder.

SONUÇ

Kültür ortamları ürünlerin üretici ve tüketicileri ile birlikte yapı, içerik ve işlevlerini de biçimlendirir. Her kültür ortamının kendisine has temel paradigması vardır. Sözlü kültür de kendisine özgü bir paradigmaya sahiptir. Sözlü kültür ürünlerinin değerlendirilmesinde ürünün kime ait olduğunun belirlenmesinden değerlendirilmesine kadar çok sayıda sorun çözülmeyi beklemektedir. Bu sorunların çözülmesi için öncelikle ürünlerin yaratıldıkları kültür ortamlarının ve bunların dayandıkları temel paradigmaların tespiti gereklidir. Sözlü gelenekte yaratılıp yazılı veya elektronik ortama aktarılan bir ürünün hangi kültür ortamına ait olduğunun tespit edilememesi veya ürünlerin yaratılma/aktarıma koşullarının göz ardı edilmesi yapılacak değerlendirmeleri de etkileyecektir. Kültür paradigmalarının bilinmesi bu ve benzeri sorunların çözülmesini kolaylaştıracaktır.

Kültür ortamları birbirlerini karşılıklı olarak etkiler. Yazılı ve elektronik kültür ortamlarında meydana gelen bazı problemlerin çözümü için sözlü kültür ile ilgili bağlarının tespit edilmesi gerekmektedir. Bir toplumun okur-yazarlığı benimsemedeki başarısı veya teknolojik kültür unsurlarını etkin ve verimli şekilde anlama ve kullanımı sözlü gelenekteki gelişimine bağlıdır. Yazılı ve elektronik kültürün benimsenmesi için kişi mutlaka sözlü kültür sürecini yaşamalıdır. Yaşanması gereken bir kültür ortamının yaşanmaması diğer kültür ortamlarına uyum sağlamayı güçleştirmektedir.

Sözlü kültür paradigmasının tespitinde bazı sorunlar devam etmektedir. “Sözlü kültür, sözel kültür; birincil sözlü kültür, ikincil sözlü kültür; yüz yüze sözlü kültür ortamı, elektronik sözlü kültür ortamı; fiziki yazılı kültür ortamı, elektronik yazılı kültür ortamı” gibi kavramlardaki kargaşa sadece kültür ortamlarının adlandırılması ile ilgili bir sorun değildir. Bu durum kültür ortamlarının temel paradigmalarının/sınırlarının net biçimde tespit edilmesinin sonucudur. Öncelikle kültür ortamlarının dayandıkları temel nitelikler belirlenmelidir. Kültür ortamları ile yaşam biçimleri; bilgiyi elde etme, işleme ve saklama yolları; ürünlerin yapı, içerik ve işlevleri; kullanılan dil arasında sıkı ilişkiler bulunmaktadır. Sözlü gelenekte yaratılan bir ürünün yazılı veya elektronik kültür bağlamının metin odaklı tutumuyla ele alınması ulaşılan sonuçları da tartışmaya açık hâle getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullayev, K. (1995). *Gizli Dede Korkut*. (Türkiye Türkçesine akt. K. Üstünova). Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Aksoy Sheridan, R. A. (2008). Sözlü formül kuramı ışığında Dede Korkut kitabı'na bakış. *Millî Folklor*, 79, 21-32.
- Aksoy Sheridan, R. A. (2011). Türk halk şiirini sözlü formül kuramı bağlamında incelemek. *Millî Folklor*, 90, 70-77.
- Assmann, J. (2022). *Kültürel bellek -eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik-*. (çev. A. Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baş, B. (2011). Sözlü ve yazılı kültür ilişkileri çerçevesinde konuşma ve yazma becerilerine bir bakış. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29, 109-117.
- Başgöz, İ. (1998). Dede Korkut destanında epitetler. (çev. N. Özdemir). *Millî Folklor*, 37, 23-35.
- Ben-Amos, D. (2006). Şartlar ve çevre içinde folklorun bir tanımına doğru. (çev. M. Ekici). *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*. (haz. M. Ö. Oğuz vd.). Ankara: Geleneksel Yayınları, 27-39.
- Connerton, P. (2014). *Toplamlar nasıl anımsar?*. (çev. A. Şenel). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2002). *Halkbilimi kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Daşdemir, İ. (2021). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Duymaz, A. (2016). Sözün yazılaşması yazının sözleşmesi: cönkler. *Millî Folklor*, 111, 14-27.
- Düzgün, D. (2022). Üretim, icra ve aktarım ortamları bakımından sözlü ve yazılı kültür. *Culture and Civilization*, 1/3, 1-5.
- Erdal, T. (2014). Sözlü kültür ve yazılı kültür bağlamında cönk ve mecmualarda Fuzûlî mahlaslı şiirler. *Millî Folklor*, 102, 17-28.
- Erdal, T. (2016). Cönklerde sözlü kültür etkisi. *Millî Folklor*, 111, 52-65.
- Gün, F. (2022). Hemedan âşıklık geleneğinde cönkler. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4, 1244-1264.
- Kanca, E. (2020). Sözlü kültür ve yazı takıntısı. *Journal of Awareness*, 5/4, 535-545.
- Kuhn, T. S. (2017). *Bilimsel devrimlerin yapısı*. (çev. N. Kuyaş). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Levi-Strauss, C. (2020). *Yaban düşünce*. (çev. T. Yücel). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- McLuhan, M. (2022). *Gutenberg galaksisi: tipografik insanın oluşumu*. (çev. G. Ç. Güven). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ong, W. J. (2012). *Sözlü ve yazılı kültür -sözün teknolojileşmesi-*. (çev. S. P. Banon). İstanbul: Metis Yayınları.
- Postman, N. (2018). *Televizyon: öldüren eğlence -gösteri çağında kamusal söylem-*. (çev. O. Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sanders, B. (2020). *Öküzün a'sı -elektronik çağda yazılı kültürün çöküşü ve şiddetin yükselişi-*. (çev. Ş. Tahir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Şahin, Ç. (2022). Veri toplama teknikleri. *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (ed. R. Y. Kınca). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 125-182.
- URL-1: <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 22.12.2023).